

ה. עקרונות מבנה התפילה

כללים בהתפתחות התפילה

(א) מספר התפילות שחייב אדם להתפלל בכל יום אינו מפורש בתורה. עזרא ובית דינו התקינו שיתפללו שתי תפילות בכל יום, וביום שיש קרבן מוסף – תפילה שלישית. ועוד התקינו שיהא אדם מתפלל תפילה אחת בלילה. ואין תפילת ערבית חובה כתפילות שחרית ומנחה. ואף על פי כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקיבלוה עליהם כתפילת חובה. וכן התקינו תפילה אחר תפילת מנחה, סמוך לשקיעת החמה ביום התענית בלבד, וזו היא התפילה הנקראת תפילת געילה.¹

המחלוקת, אם תפילת ערבית חובה או רשות התלקחה בימי רבן גמליאל דיבנה, וכעבור מאתיים שנה עוד המשיכו להתווכח בה אבוי ורבא. המחלוקת היתה עיונית בלבד, כי למעשה קיבל כל הציבור על עצמו תפילה זאת.²

(ב) זמני התפילות. אמנם קיימת הסכמה עקרונית בדבר זמני התפילה, אך עדיין קיימים חילוקי דעות ביחס לפרטים שונים, ואף אחרון הפוסקים, בעל "משנה ברורה" מברר את שאלת עלות עמוד השחר.³ חילוקי דעות דומים בדבר פרטי זמני התפילות קיימים במשנה והולכים וגמשיכים עד היום.⁴

(ג) סדר חלקי התפילה. הרשאי אדם להתחיל בתפילת עמידה, להמשיך בפסוקי דזמרא ולסיים בקריאת שמע? המותר להתחיל בפרשת ציצית ולסיים את קריאת שמע בפרשת שמע? הרי מן התורה אין הסדר קבוע, אולם חכמים קבעו גם בדבר זה כללים: (א) המשנה (ברכות פ"ב, מ"ב) מנמקת את סדר קריאת הפרשיות של שמע. (ב) בגמרא (ברכות ל"ב, ע"א) מסביר ר' שמלאי, מדוע קדמו ברכות השבח שבתפילת העמידה לבקשות. (ג) את פסוקי דזמרא יכול אדם לקרות גם אחרי תפילת העמידה. אלא שמקורם מן הטבעי הוא לפני ברכות קריאת שמע, והן אינן מצריכות מגיין של עשדה.

1 רמב"ם הל' תפילה פ"א.

2 ברכות כז, ע"ב.

3 ש"ע אורח חיים ס"ו פט בביאור הלכה.

4 ר' למשל, "בין השמשות" לר' י. מ. סיקווינסקי.

(ד) תוכנן של ברכות ותפילות. בימי המשנה היו ברכות, אשר עוד לא נתגבש נוסחן. במקרים אחדים אנו מוצאים שחז"ל קבעו כללים, הקובעים את עיקר תוכנה של הברכה, ולא הקפידו בפרטי הנוסח. (א) בברכת המזון מצאנו: "תניא רבי אליעזר אומר: כל שלא אמר ארץ תודה טובה ורחבה בברכת הארץ, ומלכות בית דוד ב"בונה ירושלים", לא יצא ידי חובתו. נחום הזקן אומר: צריך שיוכור בה ברית. רבי יוסי אומר: צריך שיוכור בה תורה. פלימו אומר: צריך שיקדים ברית לתורה... ר' אבא אומר: צריך שיאמר בה הודעה תחילה וסוף" (ברכות מה, ע"ב — מט, ע"א). (ב) גם במלכות, וזכרונות ושופרות של ראש השנה מצאנו כללים לעריכת התפילות: "אין פותחין מעשרה מלכות, מעשרה זכרונות מעשרה שופרות... אין מזכירין מלכות זכרון ושופר של פורענות. מתחיל בתורה ומשלים בנביא" (ר"ה פ"ד, מ"ו). (ג) גם בהגדה של פסח מצאנו כללים, הקובעים את המסגרת הכללית של הנוסח. "רבן גמליאל אומר: כל שלא אמר שלושה דברים אלה בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלה הן: פסח, מצה ומרור" (פסחים פ"י, מ"ה). וכוונת הדברים, שצריך לפרש טעמים של שלושה דברים אלה, ולא דווקא במלים שנוכרו במשנה.

(ה) הכללים בדבר הנוסח של כל ברכה. (א) כלל אמרו חכמים "ברכה הסמוכה לחברתה אינה פותחת בברוך". מסיבה זאת פותחת הברכה הראשונה שלפני קריאת שמע — גם בשחרית וגם בערבית — "בא"י אמ"ה" וכן הברכה הראשונה של העמידה פותחת ב"ברוך", אבל הברכה השנייה אינה פותחת עוד ב"ברוך". ומדוע פותחות ברכות השחר בברוך "ברוך אתה ה'... אשר נתן לשכוי בינה" וכו', "ברוך אתה ה'... פוקח עיני רים" וכו'? — מפני שלא נועדו ברכות אלה להיות נאמרות ברציפות זו אחר זו (רמב"ם הל' תפלה פ"א). ומדוע אין ברכת גאולה ("אמת ויציב", "אמת ואמונה") פותחת בברוך? מפני שפרשיות המקרא אינן נחשבות הפסק. (ב) ועוד כלל אמרו בברכות "ברכה ארוכה מסיימת מעין חתימתה". מהי ברכה ארוכה? זו המסתיימת ב"ברוך אתה ה'". כגון הברכות של תפילת העמידה והברכות

של ברכת המזון. לדוגמא: בברכת המזון

(1) הסיום: ומכין מזון לכל בריותיו (אשר ברא)

החתימה: בא"י הזן את הכל

(2) הסיום: על הארץ הטובה אשר נתן לך

החתימה: על הארץ ועל המזון

(3) הסיום: ובגה ירושלים עיד הקדש

החתימה: בונה (ברחמיו) ירושלים

מתוך כלל זה יש מערערים על הנוסח של כמה ברכות. למשל: (א) באחת

מברכות ההפטרה, הנוסח הוא "רחם על ציון, כי היא בית חיינו, ולעלות נפש תושיע במהרה בימינו, בא"י משמח ציון בבניה". המלה "שמחה" נזכרת בחתימה, אבל לא בגוף הברכה. על כן יש גורסים "תושיע ותשמח". ואמנם יש הרבה נוסחאות לברכה זאת, וקשה לדעת את הנוסח המקורי. (ב) בברכת המזון, יש משמיטים את המלה "ברחמי", וגורסים רק "בונה ירושלים" מפני שבגוף הברכה נאמר רק "ובנה ירושלים".

מתוך העקרון הכללי, "אין עושין מצוות חבילות חבילות" קבעו חכמים שאין חותמים ברכה אחת בשני דברים, ולפיכך אין חותמים בברכת המזון בברכה השלישית, "מושיע ישראל ובונה ירושלים" (ברכות מט, ע"א). אמנם נראה לכאורה, שהרבה ברכות יוצאות מן הכלל הזה, כגון "מקדש ישראל והומנים" או "על הארץ ועל המזון". אולם הגמרא (שם) מבארת, שבכל המקרים שבהם נראה כאילו החתימה היא כפולה, אין כאן אלא פרט וכלל או כפל לשון או סיבה ותוצאה.

(1) הימנעות מהזכרת ה'. הזכרת שם שמים אינה רשותו החופשית של כל מתפלל. יראת השם מחייבת להימנע מהזכרת שם אם אין לדבר הצדקה הלכית או מקוד מוסמך. על דקע זה נחלקו הנוסחאות: (א) בברכות השחר מנסח הרמב"ם "ברוך המקדש שמו ברבים", ולא הזכיר בה שם שמים, וה"בית חדש" סבור, שהרמב"ם לא הזכיר בה שם, מפני שהברכה לא נזכרה בתלמוד. (ב) בברכת המזון אנו מוצאים "על שהוצאתנו ה' אלהינו, מארץ מצרים". אולם ברמב"ם ובסידורי הספרדים וכן בטור חסרות המלים "ה' אלהינו".

כללים בהתפתחות הסידור

(א) מגמת אחדות — "לא פלוג". אם נקבעו נוסחאות שונות לתפילה אחת או לברכה אחת — הכל לפי עניינו של יום — קיימת מגמה לאחד את כל הנוסחאות. נטייה זאת ניכרת אצל האשכנזים יותר מאשר אצל הספרדים. (א) ברכת ההלל אצל האשכנזים היא תמיד "לקרא את ההלל"; אצל הספרדים, בימים שקוראים בהם הלל שלם — "לגמור את ההלל". (ב) לתפילת "ברוך שאמר" של האשכנזים נוסח אחד בלבד; של הספרדים — יש בה תוספות לשבת ויר"ט. (ג) פרשת "ויכולו" הנאמרת בליל שבת בקול רם, הותקנה ליו"ט שחל להיות בשבת. שמתפללין "אתה בחרתנו", ואין אומרים "ויכולו" בתפילה. ומשבת שחל ביו"ט התקינו לכל השבתות (ש"ע אורח חיים סי' רסח). מנהג זה מקובל בכל העדות. (ד) ברכה, אשר מגמת האחדות לא פגעה בה לכאורה, היא ברכת השלום בתפילת עמידה, המצויה בידינו בשתי נוסחאות, "שים שלום" — לשחרית ולמוסף, ו"שלום רב" — למנחה ולמעריב.

הסיבה לשתי הנוסחאות — ב"שים שלום" נאמר "ברכנו אבינו כלנו כאחד באור פניך" — רמז לברכת כוהנים, ו"נתת לנו תורת חיים" (תורה וחיים) — רמז לקריאת התורה. וכיצד לנהוג בשבת במנחה, כשקוראים בתורה ואין ברכת כוהנים? בידינו אין נוסח, אבל באשכנז של ימי הבינים היו אומרים "שים שלום" ודולגים על "ברכנו אבינו כלנו כאחד באור פניך" (ספר המנהגים לתלמיד ר' מאיר מרוטנבורג, מהד' עלפנביין עמ' 6), ובאויניון היו אומרים "שלום רב" תמיד. (ה) בספר הנ"ל נזכר המנהג, שביום טוב שחל בחול קוראים תהלים צב בשחרית, אבל דולגים על המלים "זמור שיר ליום השבת". כיום נוהגים האשכנזים לקרא גם את המלים האלה.

(ב) "נימרינן לתרווייהו". במקום שקיימים מנהגים שונים, מתאחדים המנהגים והסידור כולל את כולם. (א) ברכת התורה, בגמרא (ברכות יא, ע"ב) נזכרו שלוש ברכות מפי שלושה אמוראים שונים, ואף על פי שאסור לברך ברכה שאינה צריכה, קבעו בגמרא שם, כנראה מפי ר' פפא, שיש לומר שלושתן. (ב) התחנון "והוא רחום". אגדות שונות (הובאו ב"עבודת ישראל" עמ' 112) מציינות, שהתחנון מורכב משלוש תפילות של שלושה מחברים שונים ואע"פ שהן דומות בתוכנן, נכנסו כולן לסידור התפילות. (ג) ההגדה של פסח, כפי שהיא בידינו, מורכבת מההגדה של רב המתחילה במלים "מתחילה עובדי עבודה זרה", ושל שמואל, המתחילה ב"עבדים היינו" — "ופסקינן כתריוויהו" (פסחים קטז, ע"ב).

ויש שאותו פרק תפילה קיים בנוסחאות שונות, ובאו הדורות האחרונים וצירפו את שתי הנוסחאות ולא הרגישו בכפילות ובלשון העלגים שנוצרו ע"י זה. (א) בברכת "שמע קולנו" נוסח ר' עמרם גאון והרמב"ם הוא: "כי אתה שומע תפילת כל פה, בא"י שומע תפילה". נוסח אשכנז הוא: "כי אתה שומע תפילת עמך ישראל ברחמים, בא"י שומע תפילה". מכאן יצא הצירוף המוזר של נוסח ספרד-פולין: "כי אתה שומע תפילת כל פה עמך ישראל ברחמים". (ב) ברכת השנים. בסידור ר' סעדיה גאון נוסח הברכה לימות הגשמים הוא: "ותן טל ומטר על פני האדמה ושבע את כל העולם מברכות טובך ורוה פני תבל מעושר מתנות ירך ושמרה יצילה השנה הזאת מכל מיני משחית ומכל מיני פורענויות וברכה עלינו כשנים הטובות". הרמב"ם, כמאתיים שנה אחרי רס"ג כתב בסידורו: "ברכנו ה' אלהינו מכל מעשי ידינו וברך את שנותינו ותן טל ומטר לברכה על כל פני האדמה ושבע את העולם מברכותיך ורוה פני תבל". בסידורי תימן שבימינו הנוסח לימות הגשמים הוא צירוף של הנוסחאות העתיקות. מתחיל בנוסח הרמב"ם: "ברכנו ה' אלהינו בכל מעשי ידינו וברך את שנתנו, ותן טל ומטר על פני האדמה, ושבע את העולם כלו מטובך ורוה פני תבל", וממשיך בנוסח רס"ג: "מעושר מתנות יריך

ושמרה והצילה". כאן נפסק נוסח רס"ג ומתחיל נוסח אשכנז: "את השנה הזאת ואת כל מיני תבואתה", ושוב חוזר לנוסח רס"ג: "מכל מיני משחית ומכל מיני פורעניות", ומוסיף משלו: "ותן לה אחרית ותקוה ושובע ושלוש", ומסיים בשל רס"ג: "וברכה כשנים הטובות". גם נוסח רס"ג נראה מסורבל ("ושמרה והצילה, לשנה הזאת"), אבל הנוסח התימני של ימינו מסורבל שבעתיים. (ג) מגמת הגיוון. מגמת הגיוון היא בעלת שלושה פנים. מצד אחד בא הגיוון כדי שלא יטעה המתפלל בין תפילות דומות. (א) הברכה השנייה שלפני ק"ש מתחילה במנהג אשכנז בשחרית ב"אהבה רבה" ובערבית ב"אהבת עולם". האשכנזים, המצדדים בשתי הצורות, מודים שרק לנוסח "אהבת עולם" יש מקור בכתוב (ירמיה לא, ג), ובכל זאת הם נוטים להבחנה. (ב) הברכה הראשונה שלאחר ק"ש מתחילה בשחרית ב"אמת ויציב" ובערבית ב"אמת ואמונה". לנוסח "אמת ואמונה" יש מקור במקרא (תהלים צב, ג), אבל המלה "יציב" (כמו "רבה" של "אהבה רבה") באה כדי למנוע טעות.

סוג שני של גיוונים — הפיוטים — מאוחר יותר. במנהגים שונים אנו מוצאים פיוטים לשלושים שבתות בשנה ויותר ואם נוסיף גם אה הפיוטים לשבת שחל בה יו"ט נמצא שכשני שלישים מכל שבתות השנה הן מפריטות. סוג שלישי של גיוון — האופנים השונים שבהם היו מתפללים אותה תפילה בהזדמנויות שונות. (א) הפיוט "האל בתעצומות עוזך": בשבועות היה הש"ץ מתחיל ב"האל", בסוכות ושמני עצרת "הגדול", בפסח — "הגבור", בימים נוראים — "המלך" ובכל שבתות השנה — "שוכן עד". (ב) ביום, שבו נערכת ברית מילה היה המוהל קורא עם הסנדק חליפות מן "זכרות עמו הברית" עד "ה' ימלוך לעולם ועד".

(ד) הרחבה מתמדת מסדר צנוע של "ברכות, תפילות, קדושות והב"דלות" אשר יסדו אנשי כנסת הגדולה, הגענו למערכת ספרים רבת מידות, הכוללת, מלבד סידור התפילות לחול ולשבת, גם את התפילות והפיוטים למחזור החגים, את הסליחות, ולעת עתה גם את הקינות. התרחבות מתמדת זאת היא פרי גורמי יסוד אחדים.

הגורם הפסיכולוגי. היו מן האמוראים אשר הסבירו שהאדם העושה תפילתו קבע שלא כראוי, הוא זה, שאינו יודע לחדש בה דבר, החדשנות היא איפוא מסימני התפילה היוצאת מן הלב. ומכיוון שניתנה רשות, לפעמים לא הבחינו בין מותר ואסור. (א) פרקי תהלים צה-צט והפיוט "לכה דודי" הם מהחידושים המפורסמים והצעירים ביותר, ומהכשרים והמקובלים ביותר. הם נוספו לסידור במאה ה"ט" וזכו לקבלת פנים חיובית ביותר בכל העדות. (ב) "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד" נכנס לסידורי התפילה של האשכנזים רק לפני כמאתים שנה.

הגורם הפסיכולוגי מביא להרחבת התפילות הקיימות ע"י תוספות קצרות. בדרך כלל תוספות אלה אינן רצויות. בגמרא מצאנו "ההוא דנחית קמיה דר' חנינא. אמר: האל הגדול הגבור והנורא והאדיר והעוז והייראוי החזק והאמיץ והוראי והנכבד. המתין לו עד שסיים. כי סיים אמר ליה: סיימתניהו לכולי שבחי דמרך? למה לי כולי האי?" (ברכות לג, ע"ב). רוגזו של ר' חנינא לא מנע אחרים מלכת בדרכו של "ההוא דנחית", אמנם לא בריבוי תארייו של הקב"ה, כי אם בפיתוח — יותר לשוני מאשר רעיוני — של התפילות הקיימות. דוגמא לסוג זה של הרחבות — הוידוי הגדול של יום הכיפורים. בסידור רב עמרם גאון נמצאים שמונה חרותים, בסידור רס"ג — ארבעה, ברמב"ם א"ב שלם (וכן הוא במחזור בני רומא של ימינו), ובנוסח אשכנז — א"ב כפול. ויש שה' הוספות הן בניגוד להלכה, כגון שנוהגים להוסיף בעשרת ימי תשובה בברכה ראשונה של עמידה — "זכרנו לחיים" וכו' ובברכה השנייה — "מי כמוך" וכו', אבל בעל "הלכות גדולות", שלוש מאות שנים לפני הרמב"ם, העיר: "איכא איסורא דרבנן שעושים כן, מדאמר: לא ישאל צרכיו בשלוש ראשוני נות". וכן גם הפיוטים הנמצאים באמצע קדושה של מוסף בימים נוראים.

דרך אחרת בה מבוצעת ההרחבה — הפיכת תפילות יחיד לתפילות ציבור. (א) במס' ברכות טז, ע"ב אנו מוצאים את התפילה, שנוהגים האשכנזים להתפלל בשבת שמברכים החודש, כתפילתו הפרטית של רב. שם (יו, ע"א) אנו מוצאים את "אלהי נצור לשוני מרע" כתפילת מר בריה דרבינא. (ב) כיוצא בזה אנו מוצאים במס' יומא (פג, ע"ב) וידוים פרטיים אחדים, אשר נכללו במחזורי התפילה של ימינו. (ג) הפיוט "לכה דודי" מקורו במנהגו של ר' חנינא שהיה מתעטף בערב שבת ואומר "בואי ונצא לקראת שבת המלכה" (שבת קיט, ע"א).

(ה) המשקע ההיסטורי. יש שנתחברה תפילה כביטוי לצרכי השעה, וקנתה לה זכות אורח ולא בטלה כשבטל טעמה. (א) תפילת "יקום פורקן" לראשי הקהל בבבל בתקופת הגאונים. (ב) "אב הרחמים" לזכר ההרור גים על קידוש השם בגזירות תתנ"ו, בימי מסע הצלב הראשון. חיי ישראל בגולה גרמו לכך, שהתפילה לא איבדה מאקטואליותה במרוצת הדורות. אדרבה. (ג) "מגן אבות" קבעו לילי שבתות, כי בתי הכנסת היו מחוץ לעדים שבהן היתה עבודה זרה, ותיקנו תפילה זאת בשביל המאחרים, שסיימו עם הקהל. ויש בברכה זאת תמצית שבע הברכות של תפילת שבת. "מגן אבות" כנגד "מגן אברהם", "מחיה מתים" כנגד "מחיה המתים" וכו', עד "אדון השלום". (ד) הברכה הרביעית שבברכת המזון "הטוב והמטיב" הותקנה ביבנה כשניטנו הרוגי ביתר לקבורה, ואמרו: "הטוב" שלא הסריחו ו"המטיב" שניטנו לקבורה (ברכות מח, ע"ב).

תופעה אופיינית להשפעה היסטורית, הנעלמת מעין הדורות הבאים, היא התפילה לשלום מדינת ישראל. בתפילה נזכרים "ראשיה שריה ויועציה" של המדינה. המלה "יועציה" באה בעקבות "מועצת המדינה הזמנית". מכיון שהתפילה נתייסדה בחודש אלו תש"ח, סמוך לימים נוראים, נכללו בה המלים "והופע בהדר גאון עוז על כל יושבי תבל ארצך".

(ו) התחשבות בציבור. טורח הציבור היה גורם חשוב בהתפתחות הסידור. (א) הטור כותב ב"אורח חיים" סי' רפא: "נוהגין להוסיף מזמורים בתפילת שחרית בשבת לפי שאין בו ביטול מלאכה". (ב) במס' סופרים (פרק יד, הל' יב) נאמר "שבעת הוצאת ספר תורה אומר העם 'ועל הכל יתגדל' וכו', והרמ"א מעיר שנוהגים לומר כן בשבת וביום טוב, והלבוש מסביר שאין אומרים זאת בחול משום טורח הציבור כדי לא לבטלו ממלאכתו. (ג) מטעם דומה נהגו שלא לקרוא את פיתום הקטורה בימות החול, שמא מתוך חפזן ידלג על אחד מסמניה. (ד) נהגו בימות החול לומר "ברכו את ה' המבורך" אחרי הקדיש האחרון, שמא יאחר אדם לבית הכנסת מחמת טרדה או צייפות. אבל בשבת אין אומרים "שהכל באים לבית הכנסת קודם ברכו" (בית יוסף ל"אורח חיים" סי' קלג). (ה) מי שמתפלל מנחה אחרי פלג המנחה, אין לו להתפלל ערבית עד לאחר צאת הכוכבים, במה דברים אמורים, ביחיד, "אבל ציבור שהתפלל מנחה, וכשילכו לביתם יהיה טורח לקבצם שנית לתפילת ערב וכתבטל תפילת הציבור לגמרי, הקלו האחרונים, שמותר להתפלל ערבית סמוך למנחה" (שלחן ערוך "אורח חיים" סי' רלג; "משנה ברורה" ס"ק יא).

התחשבות באלה שאינם בקיאים, היא צורה שנייה של התחשבות בציבור: (א) חזרת שליח הציבור על התפילה באה, כדי להוציא ידי חובה את אלה, שאינם בקיאים (רמב"ם הל' תפילה פ"ט, הל' ג); (ב) בראש השנה מוציא שליח ציבור ידי חובתו הן את היודע להתפלל, והן את שאינו יודע. כי רוב היודעים את הברכות, אינם יודעים לכוון בהן כראוי, כי ארוכות הן (רמב"ם שם פ"ח, הל' ט). (ג) ברכות השחר. כתב הרמב"ם: "כששומע קול התרנגולים מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, הנותן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה. וכשלושב בגדיו מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, מלביש ערומים". וכך הוא ממשיך לומר, שכל פעולה גוררת אחריה ברכה מתאימה. אחר כך מוסיף הרמב"ם: "נהגו העם ברוב ערינו לברך ברכות אלו זו אחר זו בבית הכנסת, בין נתחייבו בהן בין לא נתחייבו בהן, וטעות הוא, ואין ראוי לעשות כן" (הלכות תפילה פ"ח, הל' ד, ט). אבל לפני המצאת הדפוס לא היה סידור תפילה ביד כל אחד, והמשיכו לברך את הברכות בבית הכנסת. הרא"ש והטור קיבלו את המנהג והצדיקו

ואתו בזה "שרבים מעמי הארצות אינם יודעים (את הברכות), תיקנו שיסדרום בבית הכנסת" (טור "אורח חיים" מו).

(ז) השפעת הדפוס. עד שלא נפוצו בעולם הספרים הנדפסים, היו סידורי התפילה שונים אלה מאלה. אמנם היה שלד אחיד בכל הקהילות מתימן ועד ספרד, אבל פדטי הנוסח והפיוטים היו שונים. במקומות שהיו קהילות עתיקות ובמקומו. נידחים ורחוקים ממרכזי התורה נשתמרו מנהגים מקומיים רבים. אנו מוצאים בצרפת מנהגי תפילה נפרדים של שתי קהילות קטנות בדרום הארץ, קרפאנטראס ואוויניון, באיטליה שמרו שלוש הקהילות אסטי, פוסאנו, מונקלוו על מנהג, שנשתכח במקומות אחרים. בדרך כלל, במרכזים של התיישבות יהודית צפופה היתה קיימת אחידות מנהג בכל הארץ, אף על פי שנמצאו קהילות עתיקות, כגון קהילות הריינוס — שפירא, וורמיזא ומגנצא — ששמרו בגאווה על מנהגייהן הקדומים. גדולי התורה שבכל דור ובכל ארץ, השפיעו אף הם על אחדות המנהג בקהילות שבהשפעתם, ועל התבדלותן מקהילות אחרות. מימי הגאונים ועד אחרית ימי הביניים, במשך תקופה של אלף שנים בערך, נתחברה ספרות עשירה של שאלות ותשובות אשר הופנו אל גדולי הדורות בעניינים של סידור התפילות. היו הבדלים ניכרים בין קהל לקהל, אפילו באותו מקום:

(א) במתא מחסיא (בסורא), בכל בתי המדרש שבעיר היו אומרים שחרית וערבית "אהבת עולם", חוץ מבית מדרש אחד, שנהגו בו לומר בשחרית "אהבה רבה" ובערבית "אהבת עולם" (אוצר הגאונים, ברכות סי' נג).

(ב) ביחס לקריאת "אשרי" ו"יענך ה' ביום צרה" שבסוף התפילה היו מנהגים שונים: "בקדושא דסדרא" בשתי הישיבות "תהלה לדוד" אומרים, ובבית רבינו שבבבל "תהלה לדוד" אין אומרים. אבל בשאר הכנסיות יש שאומר "תהלה לדוד" ויש שאומר "יענך ה' ביום צרה" (שם, סי' טו).

(ג) בין בני ארץ ישראל ובני בבל היו חילופי מנהגים רבים, ביניהם הנוגעים לנוסח התפילה והברכות, כגון, שבני א"י היו מזמנים "נברך על המזון שאכלנו משלו" ובני בבל — "נברך שאכלנו משלו" (שם, סי' רמ). בוי"כ כוחים הרבים שהתעוררו ובשאלות שהופנו לגאונים, לא הסתמכו השואלים והמשיבים על נוסחאות שבספריהם, כי לא הלך המתפלל אחר הסיודור, אלא סידור התפילות אחרי המתפלל. הטיעון משני הצדדים הוא על יסוד מנהגים מקובלים בישיבות הגדולות ועל יסוד מנהגי הגאונים.

להדרכת המתפלל נתחברה ספרות שלמה של ספרי מנהגים. מחברים גדולי תורה הדריכו את הציבור בצורות תפילה בהתאם להלכה. ביניהם יש לציין את ר' יעקב הלוי מולין (המהרי"ל) אשר חי במאה ה"ט סמוך להמצאת הדפוס, ואסף מנהגים של קהילות רבות והדריך בדרכי התפילה בהתאם להלכה.

לא כל מחברי ספרי מנהגים זכו להתקבל כפוסקי הלכה בשאלות של סדרי תפילה ומנהגי העבודה. ר' יוסף יוזפא האן, אשר חי בראשית המאה הי"ז בפרנקפורט, מתאר בספרו "יוסף אומץ" את מנהגי קהילתו, קהילת פפר"מ, בלי לחוות דעה על הנכון והבלתי נכון במנהגים אלה.

הספר "יוסף אומץ" הוא אחד האחרונים שבספרות המנהגים. הדפוס אשר הלך ונפוץ היה גורם קובע את מנהגי המדינות. במקום מנהגי קהילות קמו מנהגי ארצות. מתחילה נדפסו הסידורים לפי המנהגים, לבסוף נקבעו המנהגים לפי הסידורים. בדרך זאת הביאו הסידורים ברכה רבה. הוכנסה מידה גדולה של אחידות באחד התחומים החשובים ביותר של החיים היהודיים, ורק בין ארץ לארץ ובקהילות עקשניות או מבודדות נשתמרו מנהגים מקומיים עתיקים.

(ד) מתוך שיקולים כלכליים, בגלל היוקר היחסי של הנייר, נהגו המדפיסיים למעט בתפילות שנוקקים להן רק לעתים רחוקות. על ידי זה קופח חלק הפיוטים ההודמנותיים, כגון רשות לחתן העולה לתורה (נזכר בס' המנהגים לתלמידי מהר"ם מרוטנבורג, מהד' אלפנביין עמ' 12), אחרים צומצמו, כגון הפיוט לברכת המזון לברית מילה "נודה לשמך בתוך אמוני" (השווה "עבודת ישראל" עמ' 803 ושאר סידורים) או הפיוט "אומץ (אומן) ישעך בא" להושענא רבה, אשר בנוסח אשכנז יש בו י"א בתים ובנוסח בני רומא — כ"ח בתים. נזק רציני גרמו המדפיסים על ידי כך, שבהיותם ברובם חסרים ידיעה מקיפה בלשון, בדקדוק ובמקור התפילות וברצותם להגדיל את התפוצה, לא הקפידו על נוסח התפילה וגרמו להשתרשותם של שיבושים בנוסח התפילה. רבים מגדולי התורה והחכמה בדורות האחרונים התריעו על שיבושים אלה, כגון:

(ה) בשיר "יגדל" צריך להיות "הנו אדון עולם וכל נוצר יורה גדולתו ומלכותו" (תיקונו של ר' אברהם ברלינר).

(ו) בברכת "אמת ויציב" צריך להיות "צור יעקב מגן ישענו לדור ודור. הוא קיים" וכו' (תיקונו של ר' יעקב מקלנבורג).

(ז) זכות גדולה ביותר נתגלגלה לר' זאב היידינהיים אשר פעל בגרמניה בסוף המאה הי"ח ובראשית הי"ט ואשר הקים דפוס מיוחד ברדלהיים להדפסת סידורים וחומשים מוגהים עד תכלית. הוא ותלמידו המחכים את רבו, ר' יצחק בן אריה יוסף דב, המכונה זליגמן בער, הקדישו את מרבית חייהם לבירור נוסחאות המקרא ולהתקנת נוסח התפילה. ולא רק בשיבושים גסים נלחמו אלא אפילו בקטנות, כגון במקום "נפשי חמדה בצל ידיך" בשיר הכבוד, כמודפס ברוב הסידורים, תיקנו ל"נפשי חמדה בצל ידיך" על פי שיר השי"רים ב, ג.